

круга читалаца. Њима се, по правилу, готово искључиво служе историчари анализирајући она документа која су релевантна за њихова истраживања одакле проистиче и чињеница да се оваква врста публикација веома ретко чита „од почетка до краја”. У том смислу, зборник који смо настојали да представимо представља редак изузетак. Он се, наиме, чита са пажњом зато што пружа нова сазнања која у пуном смислу бацају сасвим другачије светло на конвенционалну приповест о југословенском уједињењу. Ово је првенствено последица тога што су у зборнику приређени бројни раније непознати или недовољно коришћени извори (штампа, мемоарски и дневнички записи, архивска грађа, службе-

на документа) од којих су многи први пут преведени са немачког, мађарског, румунског, француског, италијанског, енглеског, словеначког, бугарског, латинског и других језика. Имајући у виду поменуте чињенице, сматрамо да је Милош Војиновић показао ретку саморефлексиивност и оригиналност у избору и приређивању историјских извора. Резултат је несумњиво вредан уложеног труда будући да је српска историографија богатија за зналачки конципиран и иновативан зборник докумената који о историји југословенског простора заиста говори из мноштва (заборављених) перспектива.

Михаел АНТОЛОВИЋ

Владимир Кривошејев, Раде Ристановић. *Окупирана култура. Нацистички, колаборационистички, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата*. Београд: Друштво за урбану историју, 2023, 296.

Многи догађаји који су се десили у историји човечанства могу се окарактерисати као највећи. Међутим, ниједан догађај није произвео више интересовања од Другог светског рата. Један од главних криваца за то је архивска грађа и други извори који својим квалитетом, квантитетом, али и разноврсношћу нуде историчарима могућност да уобличи и трасирају разне теме које је произвео овај велики догађај. Константно мењање перспективе предмета и циљева истраживања такође нуди да се пробле-

матика сагледава из многих углова. Ипак, у југословенској и историографији која је кренула да се развија у бившим републикама ове државе, а сада независним земљама, теме Другог светског рата трасиране су најпре кроз политичку, а затим друштвену и привредну призму. Како су функционисали музеји, ко је бринуо о баштини, на који начин је она чувана, али и друга питања већег обима на неки начин су занемарена и презентована су углавном кроз научне радове мањег обима. Сва ова питања добијају и ком-

пликованији облик ако се узме у обзир специфичност окупације на југословенском простору током Другог светског рата.

Колеге др Владимир Кривошејев, који већ годинама проучава историју баштинских институција, и др Раде Ристановић, који се бави облицима отпора и свакодневним животом под окупацијом у Србији, удружили су снаге и пред читалачку публику поставили своју монографију која се бави великим конгломератом питања везаних за музеје, баштину и културна добра у Србији за време окупације. Баш због тако постављеног предмета истраживања наслов књиге је мало дужи и анахрон, али сасвим оправдан: *Окупирана култура. Нацистички, колаборационистички, музеји и културна добра у Србији током Друге светске рата*. Наглашавамо да ово није прва сарадња двојице научника. Колеге Кривошејев и Ристановић пре ове књиге заједнички су објавили два научна рада која су практично уткана у ово дело: „*Dampatio memoriae српске културе: Завод за чување старина владе Милана Недића, претеча Републичког завода за заштиту споменика културе*” и „*Прилог проучавању развоја музејске делатности током Другог светског рата у окупираној Србији*”.

Дело садржи предговор, уводна разматрања, шест поглавља, закључак (закључна разматрања) на српском и енглеском језику, списак извора и литературе, индекс имена и кратке белешке о ауторима. Десет

прилога на крају књиге (247–282) и мноштво слика које прожимају текст дају књизи потребну динамику, али показују и неконвенционални приступ овој теми. У нетипичном и концептуално занимљивом предговору (9–14) аутори се осврћу на предмет и циљеве истраживања, пре свега објашњавајући читаоцу да ауторитативни режими (страни и домаћи) који су деловали на простору окупиране Србије нису негативно једнообразни него се њихова функција испољавала у више слојева. Како би се што боље концептуализовала тема истраживања, на неколико места у предговору су направљене оgrade и издвојена је проблематика којом су се аутори позабавили у експозицији (због тога и дужи наслов књиге). Битно је истаћи да колеге Кривошејев и Ристановић нису обухватили целокупну баштинску делатност него су своје анализе ограничили на сегменте који су данас у надлежности музеја и завода за заштиту споменика културе (без архива).

Главна тема уводног разматрања (15–33) јесте баштина. Аутори кроз законодавни и термилошки оквир дефинишу овај појам, уводећи у употребу још термине *наслеђе*, *културна добра* и *старијине*, а затим се упуштају у разјашњење шта се под термином баштина данас подразумева и шта је он значао раније, скицирајући кроз горепоменуте оквире развоја баштинске делатности у Кнежевини/Краљевини Србији и Краљевини Југославији. Важан део увода предста-

вља целина која говори о оснивању и историјату баштинских институција у свету и код нас са посебним освртом на нацистички однос према културним добрима. Тоталитарна политика нациста пренела се и на културу. У свакодневном животу који није трпео алтернативу требало је што пре изградити једноумље, па се кренуло са спаљивањем књига и уметничких дела неподобних уметника. Међутим, аутори скрећу пажњу и приказују контраефекат условљен ратом. Због финансирања ратних напора, нацисти су трговали уметничким делима, па су тако многа преживела уништење. Уметничка дела преживела су и због колекционарства код водећих људи Рајха какав је био Херман Геринг, док су због немачке расне политике извршена и многа археолошка и антрополошка истраживања која у мирнодопском периоду не би била обављена.

Управо је оваква деградација културна политика Трећег рајха која је због својих специфичности имала и „позитивне” карактеристике, нашла своју имплементирајућу улогу на распарчаном југословенском простору; у окрњеном делу Србије под контролом немачког војноуправног команданта и његових помоћника, колаборационистичких власти. Аутори су прво поглавље своје књиге „Нови господари српске баштине” (35–53) посветили пацифистичким и експлоататорским тежњама Трећег рајха. Кроз расну политику, у којој су Срби стављени на дно пирамидалне лестви-

це, на окупаторском подручју спроведена је култура „лаког садржаја” која је сервирана кроз позориште и биоскоп. Истовремено, покренута је пљачка културних добара. Тон оваквој немачкој политици давао је јединствени културни план за територије које су окупиране тзв. „Kunstschutz” и његов главни заступник и спроводилац у Србији Јохан Албрехт фон Рајсвиц. Највише на основу немачке архивске грађе описана је установа Фон Рајсвица „Реферат за заштиту споменика и уметничких вредности”, њен делокрут и циљеви. Сагласно са оваквом политиком Трећег рајха функционисала је и домаћа управа односно њено Министарство просвете и вера. Главне одлике ове установе као и њена повезаност са Рајсвицевим „Рефератом” објашњене су у последњем одељку овог поглавља.

Овакав систем убрзо је добио и свој правни облик, који је послужио за оснивање првих културних установа под окупацијом. Овим питањима посвећене су прве странице следећег поглавља под називом „Полагање темеља” (55–84). Нарочито важна била је Уредба о чувању старина из 1942, чија је једна од одредби била оснивање Централног завода за чување старина. Овој установи, о којој је до сада врло мало писано, аутори посвећују наредне странице књиге. Тандем Кривошејев–Ристановић одмах нам на почетку скреће пажњу на важност ове установе и уводи нас у причу о оснивању, ингеренцијама, начину финан-

сирања, условима за рад, потенцијалној мрежи подређених установа, структури запослених, музејским курсевима и делатности Централног завода за чување старина иза које се јасно назире сва тежина наметнутог друштвеног поретка на територији окупираних Србије. Бројни примери који се тичу питања обнове манастира, смедеревске и београдске тврђаве, али и злоупотреба немачких власти када су у питању културна добра, употпуњују текст у научном смислу и чине га интересантнијим за читање. У последњој целини овог поглавља анализирани су лик и дело првог управника Централног завода Миодрага Грбића.

Следећа два поглавља доводе читаоца у само средиште монографије у коме аутори представљају рад музеја на територији окупираних Србије анализирајући сваку од установа до појединости. Поновно покретање рада музеја након краткотрајног Априлског рата за окупатора је било веома важно због њихове пасивизирајуће и пацификујуће улоге. Кривошејев и Ристановић то одлично примећују додатно анализирајући и разрађујући улогу оваквих установа у специфичним условима окупације. Прво од ова два поглавља, а укупно треће по реду, носи назив „Музеји престонице” (85–138) и у њему је проучено функционисање и судбина следећих установа: Музеј кнеза Павла, Етнографски музеј, Музеј српске земље (данас Природњачки музеј), Војни музеј, Градски

музеј, Музеј српске православне цркве, као и преосталих музеја и збирки (Музеј шумарства и лова, Музеј краља Петра, Руски уједињени музеј, Винчанска збирка Филозофског факултета итд.). Поред тога, представљене су и главне личности које су оставиле печат у музејској делатности као што су: Милан Кашанин, Боривоје Дробњаковић, Милан Т. Луковић, Боривоје Д. Милојевић, генерал Војислав В. Вуковић, Радослав Грујић и др. Стални проблеми око тога где ће музеји и њихове поставке бити смештени, императивни карактер немачких власти на окупираном подручју, тражење додатне логистике и људства за нормално функционисање које је опет било ограничено и врло често условљено, додатно су компликовали ионако сложену ситуацију. Ипак, композиција овог поглавља помаже читаоцу да се избори са мноштвом података на један једноставан начин. Епизоде у вези са сликом Марка Мурата „Улазак Цара Душана у Дубровник”, слике Стевана Алексића „Спаљивање моштију св. Саве”, тражења зграде где би био смештен Етнографски музеј и сређивање његове поставке, систематске пљачке коју је претрпео Војни музеј (није био случај са осталим музејима у Београду) нуде читаоцу нове податке презентоване на другачији начин него што је навикао.

Слична ситуација била је и са музејима у унутрашњости. Њима аутори придају пажњу у следећем поглављу под називом „Окружна баштина”

(139–174), чија је структура иста као и код претходног – сваки музеј обрађен је у посебној целини. Читалац се тако упознаје са радом Историјско-етнографског музеја града Ниша, Музеја Хајдук Вељка у Неготину, музеја у Банату итд. Аутори посебно анализирају иницијативе за формирање мреже музеја, скрећући пажњу на пут, од планираног до реализованог, поплочан разним тешкоћама које је рат донео са собом. Бројне личности које су презентоване као и разне епизоде које су описане, као и у претходном поглављу, употпуњују слику дајући читаоцу нове перспективе.

Иако су колеге Кривошејев и Ристановић на неколико места у претходном делу текста скренули пажњу на финансијске потешкоће и разне економске рестрикције које су задесиле музеје и њихово особље, у петом поглављу „Уметност преживљавања” (175–206) ови проблеми су у пуном обиму анализирани. Архивске грађе, домаће провенијенције, на којој је анализирана ова проблематика било је довољно. Стога и не чуди што су питања економске природе уобличена кроз једно посебно поглавље. „Борећи” се са архивском грађом и издвајајући главне целине, аутори су успели да презентују проблеме око буџета, самофинансирања, набавке основних материјала и средстава за нормално функционисање, недостатка стручњака итд. Владимир Кривошејев и Раде Ристановић су поред овога представили и друге проблеме који су затицали

запослене у музејима. Њихова довиљивост у избегавању обавезног рада или скривања због тога што су проглашени за „идеолошке, политичке или расне непријатеље”, затим анализа њиховог личног дохотка, додатних видова зараде, унапређења или боловања врсни су прикази „историје одоздо”, борбе обичног човека у годинама окупације и историје приватног живота.

Последње поглавље које носи назив „Опасност, штета, нови почеци и селективна амнезија” (207–233) говори о раду музеја и заштити баштине од краја 1943. када су Савезници све више претили да бомбардују Србију, па до ослобођења земље и година након 1945. Аутори анализирају коју су све штету претрпели музеји услед савезничког бомбардовања да би се у другом делу поглавља окренули догађајима након ослобођења. Музеји који током ратних година нису радили, али и Музеји који су били отворени током окупације наставили су свој рад уз одређене измене идеолошког карактера. Колеге Кривошејев и Ристановић кроз текст прате судбину музеја који су представљени у претходним поглављима, нарочито разматрајући дискурсе који су наметнути у послератном периоду. У закључним разматрањима (235–240) аутори су сажели изнете податке и анализирали главни текст, не устручавајући се да изнесу критику према данашњем времену у којем читава мрежа музеја и културна добра доживљавају своју девастацију.

Књига *Окуирана култура. Нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другој светској рати* др Владимира Кривошејева и др Радета Ристановића настала је на многобројној и разноврсној архивској грађи похрањеној у Државном архиву Србије, Архиву Југославије, Историјском архиву Београда, Војном архиву, Историјском архиву у Панчеву, Историјском архиву у Чачку, Архиву Народног музеја Србије, Народном музеју у Зрењанину и Бундесархиву у Фрајбургу. Наведено је и да су обављени и усмени разговори (таквих извора има пет); консултовано је деветнаест дигиталних извора, прегледано је једанаест новина и друге периодике и употребљено преко сто научних радова већег и мањег обима (чланци,

расправе, монографије). Коришћењем, валоризацијом, компарацијом и експозицијом низа извора и литературе, правилним постављањем предмета и циљева истраживања, као и одмереном и прегледном структуром и композицијом, аутори су са успехом одговорили на сва питања која је пред њих поставила историјска наука. Стога, са сигурношћу можемо да кажемо да књига Владимира Кривошејева и Радета Ристановића представља незаобилазно штиво по питању проучавања Другог светског рата на територији Србије. Исто тако, захваљујући стилу писања и прегледности монографија је усмерена и ка широј читалачкој публици.

Борис ТОМАНИЋ

Александар Стојановић.
Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944.
Београд: ИНИС, 2024, 391.

Књига колеге др Александра Стојановића *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944* припада оном, не тако великом, броју научних радова који значајне, али занемарене, свесно потискиване, па тако и заборављене историјске теме враћа у историјску свест савременика и одређује место које им припада у националној историји, ослобађа друштво деценијама политички наметаног „знања” и идеолошких судова о једној друштвеној институцији и поја-

ви, исправља неправду која је у ратним и послератним годинама чињена принудним полазницима наведене институције (интерната и школе). Научни приступ обради теме, што одликује рукопис *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944*, омогућио је колеги Стојановићу да прекорачи контроверзне садржаје пропагандне литературе настале у рату и деценијама које су после њега следиле и читаоцима понуди поуздане научне одговоре.